

HAVADI GERGŐ

Az Ilkovics¹ büfé története és mítosza egykori vendégei emlékezetében

Az Ilkovics büfé² ma is úgy él az urbánus legendáriumban és a visszatekintő – olykor nosztalgikus hangvételű, olykor stilizáló – publicisztikában,³ mint az ötvenes évek hírhedt népbüféje, kocsmája. A korabeli népnyelvben hodálynak,⁴ lócsárdának vagy népböfögőnek⁵ is

¹ Eredeti írásmódja a tulajdonos családneve után Ilkovits, ám a háború után Ilkovics néven jegyezték be a céget, és az üzlet hivatalos bélyegzőjén is így szerepel 1948-ban. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XXIX-L-2-m. Pénzügyi Központ iratai. Ilkovics Büfé-étterem mérleg és eredmény-kimutatása, 1948. december 31. 285. A köznyelvben is inkább ez az írásmódja terjedt el, ezért én is inkább ezt használtam – kivételt akkor tettem, ha egyértelműen családnevet jelöl, vagy ha az idézett szövegben másképp szerepelt.

² Hivatalos megnevezése 1945 után büfé, majd – követve a Belkereskedelmi Minisztérium rendelkezéseit – népbüfé lett, ám tényleges funkcióit és kialakítását tekintve egyszerre jelentett talponálló italboltot, kocsmát, büfét, vendéglőt, kávéházat és önkiszolgáló éttermet – ezért a szövegben ezeket a kategóriákat szinonimaként használtam az Ilkovicsra.

³ Igyekeztem a jelen főbb ideológia irányzatait lefedő, „könnyen elérhető” és ezért a mítoszteremtésre manapság még alkalmasabb, interneten is elérhető publicisztikákra is hivatkozni, mint például: Stefka István: Kényes egyensúly. Egy magánkommunista és egy író az elmebeteg huszadik századról. Magyar Nemzet Online, 2004. szeptember 18. <http://mno.hu/portal/240712> (Utolsó letöltés: 2011. március 1.); Stefka István: '56 arcai – a TIB katonai szervezetéből. A forradalom szubjektív megítélései. Magyar Nemzet Online, 2004. május 9. <http://mno.hu/portal/218144> (Utolsó letöltés: 2011. március 1.); Gál László: „Csak a szépre...” *Budapesti élet-képek az 1950–60-as évekből*. Budapest, 2005. 9.; Lázin Miklós András: Palacsinta az ablakban. Menedzsment Fórum, 2008. május 17. http://mfor.hu/cikkek/Palacsinta_az_ablakban.html (Utolsó letöltés: 2011. március 1.); Révész Sándor: Dédapáink nyugati vége. Népszabadság Online, 2010. február 28. http://nol.hu/kult/ajanlo/kepmonto_156__dedapaink_nyugati_vege (Utolsó letöltés: 2011. március 1.)

⁴ A vendéglátás államosítását kísérő bezárási és átalakítási akciók következtében soha nem látott zsúfoltság keletkezett az „új népi szórakozóhelyeken”. Az üzemszerű és uniformizált vendéglátás jellegzetes képviselői voltak a népbüfék és a központi helyeken fekvő belvárosi italboltok: Ilkovics, Boráros téri népbüfé, Baross téri „Fehér Ökör”, valamint a körút közeli talponálló italboltok (hodályok) esetében. Hatalmas fogyasztóterük miatt ezért nevezték ezeket a kocsmákat hodályoknak. Havadi Gergő: Egyes budapesti vendéglők bűnügyi „fertőzöttsége” 1955-ben. ArchivNet, 6. évf. (2006) 3. sz. http://www.natarch.hu/archivnet/old/rovat/cikk.phtml?cikk_kod=197 (Utolsó letöltés: 2011. március 1.)

http://archivnet.hu/politika/egyeb_budapesti_vendeglok_bunugyi_fertozottsage_1955ben.html

⁵ Lócsárda tréf Italbolt, népbüfé. [< állócsárda, mert állva esznek benne, mint a lovak.]; népböfögő tréf Népbüfé [Szójáték a büfé + böfög szavakból.] A mindennapok pesti fattyúnyelvének névtelen alkotói humorosan az automata büfékre már a harmincas években használták a böfögő, illetve a

neveztek. A kollektív emlékezet az Ilkovicst rendszerint úgy őrizte meg, mint a negyvenes-ötvenes évek Budapestjének egyfajta szimbólumát,⁶ amely részben az alvilág, részben pedig a kegyvesztett és elveihez ragaszkodó értelmiség menedékhelyeként szolgált. Sokszor még ma is az ötvenes évek hivatalos szóhasználatában elterjedt „deklasszált” értelmiségiek találkozóhelyeként és a rezsimmel szembenállás szimbólumaként értelmezik.⁷

Az Ilkovicshoz kapcsolódó toposz, hogy a kocsmá 1956 októberében és novemberében a forradalomárok egyik kedvelt gyülekező helye volt,⁸ és a vizsgált irodalmi, publicisztikai írásokban, valamint a felhasznált *oral historys* narratívák egy részében kultikus helyként jelenik meg – például annak ellenére, hogy egészen 1961-ig, a tér átépítésének kezdetéig működhetett. A kocsmá ’56-os nimbuszát erősítette a közönségéhez eleve pejoratív módon viszonyuló szervek ellenség- és bűnbakképző álláspontja, így a forradalmat követő „ellenforradalmi” sajtópropaganda részben az Ilkovicshangos közönségét, a „kocsmatöltelkeket” okolta az október 23-i helyzet radikalizálódásáért: „A »békés« tüntetés illúziója szertefoszlott. Az ottmaradt tüntető tömeg egy része átvette a jelszavakat. Viharos, szenvedélyes hangulatba[n] dobták be az újabb jelszót: »Menjünk a Parlamenthez!« A térről elindult tömeghez újabb csoportok csatlakoztak. Ezután már kifejezetten párt- és rendszerellenes jelszavakat hangoztattak. Ugyancsak ebben az időpontban (fél öt körül) a Nyugati pályaudvar előtt és a Marx téren – a már korábban összeverődött tömeg között – egy nagyobb számú csoport (jellegzetesen az Ilkovicshangos büfé törzsvendégei) bedobta a jelszót: »Gyerünk a Parlament elé!«,»⁹

Egy másik gyakori vélekedés a (már elsősorban tömegigényeket kiszolgáló és korábban kétségtelenül egyedülálló) vendéglátó-komplexumról, hogy az 1945-től az 1956-os forradalomig terjedő időszakban Budapest egyetlen éjszaka is nyitva tartó kocsmája és ezzel a bel-

gép-kocsmá kifejezéseket is. Zolnay Vilmos – Gedényi Mihály: *Budapest a fattyúnyelvben* (1956). *Mozgó Világ*, 30. évf. (1994) 5. sz. 34–38.

⁶ A rekonstrukciós-elmélet szerint az egyén viszonyát a térbeli környezethez egy négy lépcsőből álló folyamatként foghatjuk fel, amelyből – esetünkben a legérdekesebb – harmadik szakasz a szimbolizáció, amikor a környezeti információkhoz szubjektív tartalmat és jelentést kapcsolunk. A negyedik fázis pedig maga az identifikáció, vagyis amikor ezt a szubjektív jelentést érzelmi úton is igazoljuk. Hall, Edward T.: *Rejtett dimenziók*. Budapest, 1987; Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest, 1990.

⁷ Vészi Endre író így ír többek között az Ilkovicshangosról: „Milyennek is tűnik az a régi karácsony? Volt benne valami elragadóan tiszta közéleti. A magunkfajta emberek – nevezzük őket egyszerűsítve és összefoglalva így: a baloldaliak – erőteljes szolidaritást éreztek egymás iránt. Egy-egy vers vagy cikk tartalmas hullámokat vert a Japán kávéházban (ahonnan már olyan fájdalmasan hiányzott József Attila), a Corvin büfében, az Ilkovicshangos pirostermében és a Kisilkovicshangos szuterénjében, vagy a Margit étteremben meg a Kulacsban – az izgatottan vándorló költők, közzírók, színészek és magánálmodozók karavánállomásain.” Vészi Endre: *Több mint történelem. Az 1941-es évi karácsonyi Népszava*. Élet és Irodalom, 5. évf. (1961) 50. sz. 9–11.

⁸ „Nyugdíjas rendőrök némi nosztalgiával emlékeznek vissza azokra a kalandos razzziákra, amelyek során a »szervezett« alvilágra még egy helyen lehetett lecsapni. Igaz, ez olyan hely volt, ahová még a népi demokrácia keménykezű közege sem mert egyedül bemenni. De ez talán még az ő éber figyelmüket is elkerülte, hogy az Ilkovicshangos nem egyszerűen a bűn, hanem az ellenforradalom fészke is volt. Erre csak a gyászos októberi napok során derült fény. Holott tudni lehetett volna.” Mink András: *„Utolsó este a lebontásra ítélt Ilkovicshangos büfében”*. In: Révész Sándor (szerk.): *Beszélt évek*. A Kádár-korszak története 1957–1968. Budapest, 2000. 239–240.

⁹ Milyen „szabadságharc” volt Magyarországon 1956 októberében? Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben IV. Budapest, 1957. Magyar Népköztársaság Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala. 37–38. [Kiemelés tőlem – H. G.]

városi éjszakai élet egy meghatározó tere volt. Előbbi mind sajtóforrásokból,¹⁰ mind levéltári dokumentumokból könnyen cáfolható.¹¹

Ebben a rövid tanulmányban azt vizsgálom – számba véve az intézményről felelhető írásos forrásokat –, hogy a kocsmát övező kultusz alapján az Ilkovic és emlékképe¹² hogyan lehet egyszerre erkölcsstelen, magasztos és heroizáló.¹³ Vajon az idők folyamán mennyire és milyen irányban változott meg az irodalmi munkákban díszletként (háttérként) fel-felbukkanó kocsmának a képe? Mennyiben tekinthető a népbüfévé alakított és átideologizált Ilkovic a felszámolásra ítélt polgári-kávéházi kultusz (az érték és normavilága értelmében) kontinuitásának, és mennyiben vált később a rendszerellenesség mitikus szimbólumává? Végül, az egyes narratív források szereplői (elbeszélő/önéletíró) hogyan rekonstruálják a kocsmát, mint félnyilvános tér¹⁴ „életvilágát”, hogyan lesz az egykor divatos kocsmából nosztalgia, amiben a régi mindig normatív módon a jót (megbecsült múlt, hagyományok), az új a rosszat képviseli?

A kávéházak kultusza

Társadalomtörténeti közhely, hogy a kávéház nagyvárosi és egyszersmind polgári intézmény, amely elsősorban irodalmi fikciókban és irodalomtörténeti munkákban exponálódott, mint az írók, művészek alkotótere.¹⁵ A kávéházak és kocszmák történetét eddig elsősorban stilizált szépirodalmi forrásokat és emlékképeket felidéző irodalomtörténeti ihletésű munkák tárgyalták, amelyek a társadalomtörténetész számára is igen tanulságos ábrázolások. De ezek a szépirói fantáziát közvetítő korrajzok könnyen beleeshetnek az irodalomtörténeti redukcionizmus csapdájába. Ezért egyúttal érdemes lehet a hétköznapi városiakok,

¹⁰ Az Ilkovic nyitvatartására vonatkozóan nem találtam írott forrásokat, de a hivatalos dokumentumok nem említik, hogy éjjel–nappal kiszolgáltak volna az üzletben, illetve maradtak olyan szórakozóhelyek, mulatók (Bagdad, Budapest, Jereván, Savoy, Pipacs), amelyek például éjjel egy óra után is nyitva tartottak – egészen az államosításukig. Vendéglátóipari Munkás, 2. évf. (1946) 7. sz. 4.; Nők Lapja, 4. évf. (1954) 28. sz. 3–4.

¹¹ Az éjjeli nyitvatartást a 332.500/1947 B.M. sz. csendrelelet korlátozta, amelyben vasárnap és ünnepnapokon a táncos zenét szolgáltató helyek éjjel után 1-ig lehettek nyitva, míg hétköznap 11-ig. Ám a gyakorlatban ennek nehezen tudtak érvényt szerezni. A kocszmákra is vonatkozó csendrelelet 1955-ig maradt érvényben. 1957-től kezdődött meg a bezárt vagy működésképtelenné vált vendéglők helyreállítása, és a Fővárosi Tanács VB határozataiban általában egy-egy órával meghosszabbították a vendéglátó egységek éjjeli nyitvatartását. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXIII.102.a. Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának (VB) iratai. 1960. január 13.

¹² Ezzel kapcsolatban jelen tanulmányban levéltári, statisztikai és irodalmi források mellett elsősorban a vendéglősök, valamint néhány egykori vendégének visszaemlékezésein keresztül vizsgálom az Ilkovic történetét.

¹³ Például Ludwig Emil: „Itt a BBC, London...” Az ’56-os forradalom az éter hullámain. Magyar Nemzet Online, 2006. június 3. <http://mno.hu/portal/357879> (Utolsó letöltés: 2011. március 1.); Stefka: Kényes egyensúly, i. m.; Mink: „Utolsó este a lebontásra ítélt Ilkovic-büffében”, i. m.

¹⁴ Tomasz Gábor: *A pesti kocszmák világa*. Új Holnap, 46. évf. (2001) 3. sz. 64–95; Szigeti Péter: A szexualitás nyilvánossága a századforduló Budapestjén. Médiakutató, 2. évf. (2002) 1. sz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_01_tavas/07_szexualitas_nyilvanos (Utolsó letöltés: 2011. március 1.); Horváth Sándor: *Kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004. 158–160.

¹⁵ Lásd erről például: Kosztolányi Dezső: *Budapest a kávéváros*. A Hét, 1914. március 15.; Krúdy Gyula: *Utolsó szivar az Arabs szürkénél*. Budapest, 1965.; Nagy Lajos: *Budapest Nagykávéház*. Budapest, 1936.; Füst Milán: *Emlékezések és tanulmányok*. Budapest, 1986.; Vészi: *Több mint történelem*, i. m.; Erki Edit: *Kávéház-sírató: törzshelyek, írók, műhelyek*. Budapest, 1995.

polgárok memoárjait és visszaemlékezéseit bemutatni, amelyek az irodalmi vagy a korabeli leírásokat, irodalomtörténeti ábrázolásokat nemcsak kiegészítik, hanem olykor át is rajzolják. Gyáni Gábor így ír erről, Kovalcsik József *A kultúra csarnokai* című munkájára hivatkozva: „Sajátos, itt alig részletezhető okok következménye, hogy a budapesti, s egyéb közép-európai kávéházak világáról az a kép rögzült nemegyszer már a kortársak tudatában is, hogy ez azonos az értelmiség, kivált a művészértelmiség társas életével. Ez a kávéházak szociológiáját illető egyoldalúság főként utólag, a kávéház-történet jóvoltából gyökeresedett evidenciává. Helytállóan teszi szavá Kovalcsik József, hogy »a kávéházakra való polgári és értelmiségi visszaemlékezések mindenesetre 'rétegspecifikusak', s belülről, a látogatók szemével idézik föl ezeket az intézményeket.« A kávéházak sokaságának törzsközönsége azonban korántsem íróból, művészekből, alkotó értelmiségiekből tevődött össze, hanem durva általánosítással mondjuk úgy, hogy polgári közönségük volt.”¹⁶

Gyáni konklúziója, hogy a kávéház fogalmának leegyszerűsítése a művészek, az írók szubkultúrájára, az általuk használt és tapasztalt világra a leggyakrabban használt források sajátosságainak egyenes következménye. Az íróktól, művészektől származó tekintélyes memoárok, naplók, sőt fikciók (novellák, regények, versek) az intézmény e reprezentációjának fő meghatározói; a rájuk alapozott és közhellyé merevedő kép módosítása nem is képzelhető el másként, mint a források másfajta megválasztása útján.¹⁷ A vendéglátóhelyek nemcsak az irodalom, s általában a kultúra fellegvárai voltak, hanem egyben „a duhajság és a szexuális szabadosság” szimbolikus színterei is. Ezek a helyek a nyilvánosság sajátos intézményeivé váltak: találkozó- és találkahelyként sajátos, a köz- és a magánszféra között elhelyezkedő félnyilvános teret alakítottak ki.¹⁸

Változások a két háború között

1925-ben Budapest iparosainak 35%-a született a fővárosban, 38% a trianoni Magyarországon, 22% az elcsatolt területeken és kevesebb mint 5%-uk külföldön. A többi nyilvántartásba vett iparos csoporthoz képest a vendéglősipart is magában foglaló XIII. főcsoportban¹⁹ voltak felülreprezentáltak a betelepülők. A vendéglős- és szállodásipar csaknem minden ágazata azon szakmák közé sorolható, amelyet jellemzően nem tősgyökeres fővárosiak gyakoroltak, hanem 80%-ban betelepülők (a főcsoportba sorolt más iparágak esetében a bevándorló-ráta átlaga 65%). Mindemellett a vendéglátóipar azon iparágak egyike, amely a legnagyobb arányban magát magyar nemzetiségűnek vallókból tevődött össze, a külföldi szakerőnek az aránya a 4%-ot sem haladta meg: 3538 iparosból 123 (átlagosan minden harmincadik) vallotta magát külhonnak, főleg osztrák vagy cseh nemzetiségűnek.

A magas betelepülő-ráta ellenére többségük (54%) már legalább húsz éve a fővárosban lakott 1925-ben, tehát jellemzően még az első világháború előtt érkeztek a fővárosba. Hitelezetek szerint a vendéglősök 57%-a katolikus és 26%-uk volt izraelita – más iparágakat tekintve ez az arány nem volt kiemelkedő (az iparos átlag 24%).²⁰

Az első világháborút követő rövid rehabilitációs szakaszt követően, a világgazdasági válság nyomán számos kávé és vendéglős tönkrement, és a kávéházak száma Budapesten

¹⁶ Gyáni Gábor: *A kávéházba járó polgár*. Budapesti Negyed, 4. évf. (1996) 2–3. sz. 58.

¹⁷ Gyáni: *A kávéházba járó polgár*, 59.

¹⁸ Szigeti: *A szexualitás nyilvánossága*, 2.

¹⁹ Ebbe a statisztikai kategóriába tartoztak még a szállodások, a kávémérők, kávéházak és kocsmárosok.

²⁰ Bene Lajos: *Budapest Székesfőváros iparosai*. Statisztikai Közlemények, 56. évf. (1928) 3. sz. 109–111.

1931 után a dualizmus korának felére csökkent. A harmincas években kiéleződő konkurenciaharc miatt megkezdődött a kávéházak számának fokozatos apadása, illetve beolvadása más üzletágakba, s ez a nemrég még virágzó kávé ipar válságához vezetett,²¹ éppúgy, mint a kisebb szállodák, panziók esetében.²² Ennek ellensúlyozásaként kezdtek ekkor megjelenni a tárgyi kultúrájukban lényegesen egyszerűbb, szűkösebb vendégteret, illetve választékot kínáló, viszonylag kis tőkebefektetést igénylő espressók.²³ Szintén a szakma térvészésére utal, hogy a férfi iparosoknak 1910-ben még 14%-a, 1930-ban már csak 6%-a dolgozott a vendéglős szakágazatban.²⁴ A változó igényekre reflektálva néhány vendéglős felismerte a piaci lehetőséget az ellátatlan szegény rétegekben, és egyre inkább kisebb beruházást igénylő, olcsóbb profilra váltottak, egyszerűsítve az enteriört, és csökkentve, olykor mellőzve a drága személyzetet.

Az ötvenes–hatvanas évekre jellemző típus-vendéglátóhelyek, így a talponállók, az eszpresszók, népbüfék és önkiszolgáló gyorséttermek közel sem az 1948-ban hatalomra jutó kommunista párt uniformizáló fogyasztáspolitikájának termékei, hanem eredetileg az amerikai tömegkultúra terjedése következtében létrejött vendéglátóhelyek, melyek az igények változására reagálva a harmincas évek második felében Budapesten is megjelentek.²⁵

Bodor Ferenc tudósításában a rendszerváltás után a kilencvenes években „egy kiürült, elszegényedett, »elbigmekesedő« vendéglátóipar vendégellenes világában az idősebbek mélanosztagiával gondoltak vissza a füstös, sárgult lámpaernyős, zongorás eszpresszókra”.²⁶ Ez a Kelet-Európában jóformán csak nálunk kivirágzott műintézmény már a háború előtt megjelent Pesten és a harmincas évek második felében sorra nyíltak az eszpresszók. Az első közülük a Vigadó utcai Quick volt 1937-ben, de elterjedésük főleg a negyvenes évekre tehető.²⁷ Az eszpresszók gyors szaporodását elősegítette, hogy viszonylag kis befektetéssel, a kávéházaknál jóval szerényebb rezsivel jövedelmező profilnak bizonyult. Kedvezően hatott erre az új olasz automata kávéfőző gépek²⁸ ’20-as évektől kezdődő megjelenése, másrészt

²¹ Egy másik, a kávéházak életét ékesen szemléltető történeztől, Zeke Gyulától származó frissebb adatgyűjtés szerint is hasonló tendencia érvényesült: „1880-ban 168, 1885-ben kerekén 200 volt belőlük [kávéházakból – H. G.], 1900-ban 376. Számuk 1908-ig ismét háromszáz alá szállt, de csak egyetlen évben, 1905-ben volt két és fél száznál kevesebb (246), hogy azután 1909-ben 329-el [sic!] újra fölfelé íveljen. Az utolsó békeévben 368 állt nyitva, 1916-ban pedig még mindig 343 várta reménykedve, hogy visszazökkenjen régi kerékvágásába az idő, de a nagy összeomlást 1922-re már csak 223 élte túl. Az 1920-as években számuk valamivel kétszáz alá szállt, hogy 1930-ban és 1931-ben még utoljára fölé emelkedjen (208; 206). Onnantól már folyamatos a csökkenés, de 1944-ben még pontosan 150 kávéház hitte Budapesten, hogy városával együtt elkerülheti pusztulást.” Zeke Gyula: „Budapest, a kávéváros”. Mikes International – Magyar Szellemi Fórum, 2. évf. (2002) 3. sz. http://federatio.org/mi_per/Mikes_International_0302.pdf (Utolsó letöltés: 2011. március 1.)

²² Budapest Főváros Címjegyzéke 1940-ben már csak egyetlen fogadót említ.

²³ Egészen a hetvenes évekig divatban maradt a kifejezés olaszos írásmódja.

²⁴ Bene: *Budapest Székesfőváros iparosai*, 42.

²⁵ Gundel Imre – Harmath Judit: *A vendéglátás emlékei*. Budapest, 1979. 45.

²⁶ Bodor Ferenc: *A pesti polgárság XX. századi színterei*. Ökotáj, 1. évf. (1992) 1. sz. 3.

²⁷ Bodor: *A pesti polgárság XX. századi színterei*, 38–39.

²⁸ Bodor Ferenc így ír erről: „Új fogyasztói szokások terjedtek el, például az olasz típusú eszpresszó-kávé ivása. (A kor egyik érdekes jelensége volt az Olaszország iránti feltétlen rajongás [ami a hatvanas években újraéledt – H. G.].) A hagyományok, az elszigetelt Magyarország magánya és bezártág-érzése, valamint a kétségtelen meglévő olasz kultúrértékek mind magyarázzák ezt a vonzalmat.) Rengetegen utaztak a harmincas években Itáliába. S »az Olaszországot járó magyarok megismerik az espresso-bárokot, ahol egy apró bolthelyiségben magas bárasztalon ott csillog-ragyog a Pavoni-féle kávéleparló gép, amelyből nagy süstörgés között csöpög a csészékbe kelet üd-

az az igény, hogy ne kizárólag nagy kirakat-kávéházakban, hanem meghitt kis helyiségekben is lehessen fogyasztani. A harmincas éves végén megnyílt a hasonló jellegű, részben önkiszolgáló American eszpresszó (V. ker., Petőfi Sándor u. 1.) és a Lucullus Sandwich Bar (V. ker., Szervita tér 7.) mint a hidegkonyhai termékek fogyasztásának kultuszát feltámasztó üzletek két előőrse. A nevekből is kiérződik az amerikai fogyasztói kultúra egyre erősödő hatása. Az egyre nehezebben fenntartható díszes kávéházi vállalkozások egyszerűbb formák felé mozdultak el, bár továbbra is jellemzően a legalább polgári életszínvonalon és jövedelemmel rendelkezők engedhették meg maguknak a kávéházak nyilvánosságát. A kávéház nemcsak társadalmi pozíciót reprezentált, hanem a polgári szalon mintájaként és olykor azt helyettesítő közegként kényszermegoldásként is funkcionált.²⁹ Identitásformáló módon a férfiak és nők az első világháborúig szigorúan elkülönültek, és csak ritkán jártak párjukkal együtt kávéházba. A húszas–harmincas évektől viszont már korántsem ez a helyzet, a nők emancipációja felgyorsult, de jellemzően ekkor is hírbe hozták, megbélyegezték azokat, akik gyakran jártak kávéházba vagy lokálokba – pláne, ha ezt nem állandó férfi partnerükkel tették.

Ez a gyakorlat a háború után, egészen a hatvanas évekig nem változott. Az I. világháború után meginduló technikai fejlődés, a motorizáció és az urbanizáció hatására felgyorsuló életritmus és a mindezzel párhuzamosan változó fogyasztási szokások hatására részben megújultak és átformálódtak a vendéglátás intézményei. A polgári vendéglátással foglalkozó iparosság, illetve a szórakoztatóiparban érdekelt nagypolgárság életviszonyai átalakultak (polarizálódtak), és a harmincas évek egyszerűsége és olcsóságra törekvő tömegigényeit már nem hagyhatták figyelmen kívül. Mindezen változások közrejátszottak az Ilkovicsek lét-rejöttében is.

Az Ilkovicsek

Ilkovits Izidor 1889-ben Zemplén vármegyében, Újcsanáros községben született. Eredeti szakmája mozigépész volt. Igazi vendéglős családban nőtt fel. Nagyapja fogadós, apja pedig vendéglős volt, aki fiaival 1907-ben nyitott üzletet a fővárosban. Ilkovits Izidor 1925-ben nyitotta meg első saját üzletét, amelyben még sokáig apja is segítkezett. Akkorra sikere lett, hogy később az egész épületet megvásárolta és abban saját konzerv- és likörgyárat, valamint mosodát üzemeltetett. 1937-ben az erősödő antiszemitizmus hatására kénytelen volt eladni üzletét, amit – feltehetően strómanként – a Szőlőskert Szövetkezet vásárolt meg. A háború után még visszatért, de rövidesen Izraelbe emigrált, és 1949-ben Tel-Avivban hunyt el. Jenő nevű testvérének a Margit híd pesti hídfőjénél, a Szent István körút 1. szám alatt volt cukrászdája, amely államosításáig, 1949-ig Ilkovics cukrászda néven működött. A háború után legfiatalabb testvére, Miksa vette át a London Szálló lebombázott épületének alsó részében újra megnyíló Berliini (ma Nyugati) téri üzlet irányítását, amely, 1949-től szín-

tő itala, amelyet 50–60 centesimoért mérnek az álló vendégnek» – írja egy hírlapíró.” Bodor: *A pesti polgárság XX. századi színterei*, 38.

²⁹ „Hogy miért járnak a nők kávéházba? Egyfelől ugyanazért, amiért a férfiak: az ingyen világosság, fűtés, újságok kedvéért; barát nőkkel találkozni (amire az otthon esetleg alkalmatlan volt vagy annak ítélték); de azért is, mert – mint Kóbor Tamás 1892–93-ban írott kávéházi cikksorozatának utolsó részében, amely a „Női termék” címet viseli, dohogva bár, de pontosan megfogalmazza: »A legkényelmesebb és legolcsóbb érintkezési forma... a kávéházi uzsonna.«” Saly Noémi: *„Ide minden rangú ember és mindkét nem eljöhet...” A pesti kávéház mint a társas élet színtere*. Budapesti Negyed, 12. évf. (2004) 4. sz. 39–66.

tén az állami vendéglátóipar kezébe került.³⁰ Ilkovics Miksát nem sokkal ezután kitelepítették, majd száműzték egy újpesti kocsmá csaposának.³¹

Nem az Ilkovics volt az első állófogasztásos büfé, hanem már a századfordulón, a Rottenbiller és a Damjanich utca környékén épülő új városrészben, a „Csikágó”-ban megjelentek az első büfék, amelyek általában piszkos talponálló kocsmaként működtek, és közönségük sem igényelt thonet székeket és felszolgáló személyzetet.³² Ilkovics üzlete a magyar tömegétkeztetés egyik úttörője volt, ez lett a prototípusa a korszerű gyorsétkezdének.³³ Létrehozott egy kombinátot, ahol cukrászműhely, állóbüfé, söntés, hagyományos és önkiszolgáló étterem is volt – ez utóbbi az első „tálcsás” önkiszolgáló étteremként működött az országban. A Nyugati pályaudvarral szemben volt az állóbüfé-rész automatákkal, kávésarokkal, melegétel-pulttal. Ilkovics Izidor a tömegek számára is elfogadható árak érdekében nagyfokú önellátást valósított meg, többek között a maga tervezte büfé-automaták segítségével.

Itt sütötték és árusították a kirakatban a palacsintát, és itt mérték hegyes papírzacskóba a sültkrumplit („rósejbnit”). A bableves és a szalontüdő mellett ezek azok az ételek, amelyeket a visszaemlékezők a legtöbbször említenek, függetlenül attól, hogy a szerzők (és kortanúk) ténylegesen a saját élményeiket mesélték el vagy sem. Az Ilkovicsot 1949-ben államosították, ennek következtében a gyorsétterem minősége hamar leromlott, és a korábbi szakszerűséget nélkülöző, rosszhírű talponállónak züllött, melyet a rendőrség ellenséges gócpontként tartott számon, amelynek inkriminált vendégeire időnként, egy-egy razzia keretében lecsaphattak.

Az ötvenes évek: államosítás és kriminalizálás

Amennyiben politikai okokra hivatkozva nem tudták megszüntetni vagy államosítani a vendéglátót, akkor a gazdaságossági szempontokat vették elő. Leggyakrabban az adótartozás volt a bezárás indoka. Ennek ürügyén ugyanis le tudták foglalni a kereskedő ingóságát, de általában ez is csak részben fedezte a tartozást. Így az üzletek zömét adóhátralék és köztartozás miatti működésképtelenségre hivatkozva államosították. Egy 1948. júliusi kimutató szerint a fővárosban 214 vendéglős köztartozása közel 7,3 millió forintba rúgott. A listán szereplő vendéglőtulajdonosok közül kiemelkedik Gundel Károly, aki két vendéglőjében (az Állatkerti, illetve a Gellérthegyi úton) ekkor összesen 279 főt foglalkoztatott, de 100 fölötti létszámmal büszkélkedhetett az összeírás szerint Ilkovics Miksa a Marx téren³⁴ (152 alkalmazottal), Somló és Fűzék a Dalszínház utcában és a Vilma királyné úton³⁵ (131), Behr-

³⁰ Kenyeres Ágnes (szerk.): Magyar Életrajzi Lexikon 1900–1990. III. köt. Budapest, 1981. 327. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html> (Letöltés ideje: 2010. március 1.); Gundel–Harmath: *A vendéglátás emlékei*, 308–309.

³¹ Fonda, Almerigo Edmondo: *Képek az Ilkovics büfé életéből (1948–1951)*. Budapest, 33. évf. (2010) 8. sz. 29.

³² Gundel–Harmath: *A vendéglátás emlékei*, 44.

³³ Ilkovics Izidor így fogalmazta meg röviden üzletfilozófiáját: „Nem reklámra van szükség, csak arra, hogy a vendéget udvariasan fogadjuk és jól adjunk neki olcsón, gyorsan, tiszta környezetben.” Gundel–Harmath: *A vendéglátás emlékei*, 305.

³⁴ Korábban Berliini tér 2., ma Nyugati tér.

³⁵ 1950-től Gorkij fasor, 1991-től Városligeti fasor.

mann és társai az Erzsébet körúton (125), Szimandt József az Erzsébet királyné útján (119) és Berliner Manó az Andrássy úton (103).³⁶

A vendéglátóipari engedélyek bevonásánál gyakori hivatkozási alap volt az elégtelen higiénia, így „közegészségügyi érvekre” hivatkozva is államosítottak, illetve döntöttek az üzemi étkezdék hálózatának kiépítéséről, népszerűsítéséről.³⁷ Ám a gyakorlatban az üzletek színvonala a hiányos központi kiutalások és a kirendelt avatatlan üzletvezetők miatt csak tovább romlott. Az államosítást kísérő propaganda ellenére az Ilkovics már a harmincas években biztosította az olcsó vendéglátást, köszönhetően Ilkovits Izidor technológiai újításainak és tudatos üzletpolitikájának, így elérhetővé vált a munkáscsaládfők számára is, viszont az ötvenes években már alkalmatlan volt a magasabb szintű igények ellátására.³⁸ A két világháború közötti polgári kultúra tulajdonképpen betiltása és stigmatizációja a proletarizáció jegyében át kívánta formálni a félig nyilvános tereket és a hozzájuk kapcsolódó értékeket, ami nyomot hagyott az Ilkovics történetében is.

Az Ilkovics felszámolását 1949. március 8-án kelt, 10.061/1949.II/2. számú leiratával Rónai Sándor kereskedelem- és szövetkezetügyi miniszter rendelte el. A Gazdasági Főtanács utasítására az állami Községi Élelmezési Nemzeti Vállalat 150 ezer forintot fizetett be a Pénzügyi Központnak a Marx téri üzletért.³⁹ Még ez év március 28-án Tury József személyében helyettes vállalatvezetőt állítottak a cég élére Kovács Ferenc pincemester-vállalatvezető mellé, aki már a 135. számú Községi Nemzeti Vállalat kiküldöttjeként irányította a vendéglőt, míg az operatív ügyeket 1932-től folyamatosan Sinkovits Jenő üzletvezető vitte.

Az államosításkor felvett nyilvántartás szerint összesen 168-an dolgoztak az üzletben, közülük húsz ember tartozott az ún. fehérgalléros, hivatali és irodai teendőket ellátó alkalmazottak közé.⁴⁰ A háború után a munkavállalók zöme kicserélődött, közel kétharmaduk 1947 után került a vendéglátó-együttes kötelékébe.⁴¹ A fizetéseket központilag, a Belkereskedelmi Minisztérium irányítása alá tartozó felügyeleti szervben, a Vendéglátóipari Trösztben határozták meg. Az átlagbér heti 70–80 forint körül mozgott, de az irodisták átlagosan két-háromszor akkora fizetést vihettek haza (havi elszámolásban), mint a fizikai munkások

³⁶ MOL XIX-G-4-jj. Belkereskedelmi Minisztérium iratai. Kimutatás a budapesti vendéglősök köztartozásairól. 1952. október 22. 36.

³⁷ Majtényi György – Szatucsek Zoltán: *Erzsébet-kilátó*. Budapest, 2001. 31.

³⁸ A harmincas években az Ilkovics ún. „fehér terme” még elegáns, polgári étteremként és kávéházként működött.

³⁹ Az államosított üzletek utáni vállalati befizetések (központi állami felvásárlások) közül ez volt a legnagyobb összeg, de korántsem állt arányban annak tényleges forgalmi értékével. Az állami vállalatok így szinte ingyen jutottak hozzá az ingó és ingatlan vagyonhoz, míg a vendéglősök, elvesztve vagyonukat, tönkrementek, és jobb esetben a vendéglátóipar alkalmazta őket. Ezzel az intézkedéssel egy időpontban került felszámolásra a Budapest (60 000 Ft), az Emke (80 000 Ft), valamint a Savoy kávéház (80 000 Ft) és a Fehér Ökör „vendéglő” (35 000) – zárójelben az államosítás után a Pénzügyi Központban letétbe helyezett összegek, amelyek csak a közüzemi tartozást és az adóhátralékokat fedezték. MOL XXIX-L-2-m. Pénzügyi Központ. 282/1949.

⁴⁰ Munkakörük szerint árubeszerező, gazdasszony, konyhatechnikus, órákonyvelő, raktárnok, tisztviselő, üzemi ellenőrök, üzletvezető, vállalatvezető és helyettes vállalatvezető. MOL XXIX-L-2-m. Pénzügyi Központ. 285/1949.

⁴¹ Az alkalmazottak névjegyzéke szerint ekkor a leghosszabb ideje (1930-tól) Kálmán Ferenc éthordó, valamint (1932-től) az üzletvezető, Sinkovits Jenő dolgozott az Ilkovicsban. Utóbbi Sinkovits Imre és Sinkó László színészek édesapja.

(heti elszámolásban).⁴² Egy éthordó átlagosan heti 12 (plusz jutalék), egy szakács-inas 35, egy konyhalány vagy tányérszedő 68, egy mosogató vagy evőeszköz-tisztító 70, egy pénztárkezelő 76, egy felíró 80, egy italmérő 88, egy szakácsnő 78–110, egy cukrász vagy szakács 110–150 forintot keresett 1949-ben. Az adminisztratív munkát végzők lényegesen jobb bért kaptak: a raktárnokok havi 645, a konyhatechnikus 800, a tisztviselők 700–900, az üzemi ellenőrök 860, a „vezetőség” tagjai (a konyhafőnök, a vállalatvezető és az üzletvezető) pedig havi 1075 forintot vittek haza,⁴³ de ez utóbbiak sem számítottak ekkor kiugró fizetésnek a pesti vendéglátó és szórakoztató szcénában.⁴⁴

Például ugyanebben az évben a Budapest kávéház (az átnevezett Moulin Rouge) alkalmazottai közül Lózer Gyula csapos heti bére 115 forint 80 fillér, Kóbor György zenész heti gázsija 128 forint 60 fillér volt – amihez hozzájött még a juttatás, ám az üzlet személyzeti kimutatása szerint hozzájuk képest is kiemelkedő volt Horváth Jenőné dizőz napi 60, Brunner Ursula „színésznő” heti, 420 illetve Latabár Kálmán színművész napi 250 forintos díjazása⁴⁵ – bár fellépési lehetőségeik ekkor már jelentősen beszűkültek.

A szervek slendrián, szakszerűséget nélkülöző együttműködésére utal, hogy az időközben hivatalosan Marx téri népbüfére keresztelt üzletet köztartozásai miatt 1952 októberében újra nyilvántartásba vették (ezúttal közvetlenül a Belkereskedelmi Minisztérium Titkársága utasítására) – pedig ekkor az Ilkovic már állami kézben működött. Az újonnan elkészült lajstrom szerint az alkalmazottak létszáma 152 főre apadt.⁴⁶

Ezután az Ilkovicot leginkább rendőrségi iratokban említették meg. Például egy 1955 szilveszterét megelőző biztosítási akcióban az Ilkovicot azon veszélyes helyek közé sorolták, ahol állandó volt a verekedés, a rendbontás, az üzérkedés és a prostitúció.⁴⁷ A belügyi szakzsargonban ezeket a vendéglátóhelyeket „fertőzött objektumoknak” nevezték, és az ide járó „elemeket” kriminalizálták.⁴⁸ Az Ilkovic mellett ilyen fokozottan veszélyes helyként volt nyilvántartva a Gül-Baba, a Szomjas, és a Rózsafa étterem (II. kerület), az EMKE grill (VII.), a Dunakert kávéház, a Jereván mulató, a Paradiso bár (V.), a Sabária étterem (XIII.), a Sportsarnok étterem (VII.), a Fehér Ökör italbolt, a Hangulat espressó (VIII.), a Boráros téri népbüfé, a Matróz csárda, a Megálló italbolt (IX.), az Aranycsillag étterem (XX.) vagy a Csepeli népbüfé (XXI).⁴⁹ A felsorolt helyek közül alapvetően két „fertőzött”

⁴² Egy átlagos fizikai munkás az ötvenes évek közepén 500–600 forint, míg a szellemi munkakörben dolgozók átlagosan 800–1000 forint összegű fizetésből gazdálkodhattak. A fizikai és szellemi közötti látható jövedelmi egyenlőtlenségek némileg csökkentek ugyan a háború előttihez képest (a szorzó 2,8-ról 1,5-re csökkent), ám a korszakra jellemző vagyoni–jövedelmi nivellációs törekvések így sem bizonyultak sikeresnek.

⁴³ MOL XXIX-L-2-m. Alkalmazottak névjegyzéke. 1949. február 26. Ilkovic Büfé. 285.

⁴⁴ A vendéglátásban a jatra dolgozó pincérek és a művészek jövedelmei néha jóval meghaladták az üzletvezető vagy vendéglátóipari vállalat funkcionáriusainak fizetését.

⁴⁵ MOL XXIX-L-2-m. Budapest Kávéház személyzeti kimutatása 1949. március 18. 282.

⁴⁶ MOL XIX-G-4-jj. Kimutatás a budapesti vendéglősök köztartozásairól. 1952. október 22. 36.

⁴⁷ BFL XXIV.1. Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) Központi Irattára. 222–18/21/1955. Szilveszteri biztosítás. 1955. december 28.

⁴⁸ Az ötvenes években a vendéglátás intézményeire a belügyi szervek mindvégig úgy tekintettek, mint lehetséges támadások kiinduló pontjára, „terrorista” elemek „búvóhelyeire”. Nem véletlen, hogy nyelvhasználatukban e vendéglátóhelyeket ellenséges, katonai objektumként nevezték meg, közönségüket általános kategóriákba sorolták, közülük pedig a kiskereskedőket és kisiparosokat összekapcsolták az üzérkedéssel és az orgazdasággal – ezzel is muníciót biztosítva a propagandának.

⁴⁹ A Csepeli Népbüfé közönségéről egy „szigorúan titkos és különösen fontos” operatív jelentésben így írtak: „A kerület egyik legfertőzöttebb vendéglátóipari üzeme, éjjelleg tart nyitva. Gyakoriak a

vendéglőtípus különböztethető meg. Egyrészt egyértelműen beazonosították a régi polgárság által kedvelt helyeket (Dunakert, Emke, Paradiso), ahol főként gazdasági visszaéléseket, kisebb bűncselekmények elkövetését sejtették (például üzérkedés, valutázás). Másrészt stigmatizálták a zsúfolt italboltokat és népbüféket – mint az Ilkovicst is –, amelynek a közönsége „osztályösszetételét” tekintve többségében munkásokból, vidékről feljött szegény-parasztokból állt, azaz „az „osztályidegen elemek” részaránya – hivatalosan – minimális volt.⁵⁰ Az „önfejű” és kultúrájában heterogén munkásság nem a hivatalosan kijelölt/propagált irányt, a szocialista embertípus életvitelét követte. Ennek következtében az egész korszak gyakorlatában a hatalom alapvetően ellentmondásos maradt az alkoholizmus megítélésében, ami leginkább a mérsékelt (önmegtartóztató) alkoholfogyasztás- és az erőtlen antialkoholista kampányok párhuzamosságában mutatkozott meg.⁵¹ A népgazdasági érdekek (tervveljesítés, hálózat-bővítés) rendre felülírták az alkohol negatív egészségügyi és szociális hatásait, amin a könnyen kijátszható korlátozó intézkedések sem változtattak érdemben. A valóságban mind nagyobb problémát jelentett a fokozódó italfogyasztás és az alkoholizmus kezelése.⁵² Kultúrtörténeti és társadalmi értelemben az újabb keletű Ilkovicz rekonstrukciók és a hetvenes évek munkásszociográfiai által leírt kocsmák képe és funkciója közé finoman szólva sem tehető egyenlőségjel. A kocsmák utóbbiakban jellemzően (már) nem közvetlenül a rendszerrel szembeni ellenállás, a szimbolikus politizálás vagy nosztalgizálás, hanem sokkal inkább a munkahelyi és a családi feszültségszabályozás és stresszoldás fő színtere, ellensúlyozva a fővárosi elidegenülést és pótolva a „kollektív élet hiányát” – legalábbis a nagyiparban fizikai munkát végző férfiak körében.⁵³

A kor hivatalos szóhasználatában (belügyi, párt- és tanácsai dokumentumokban) gyakorta változott az egyes vendéglátóhelyek megnevezése. Hol italboltnak, hol vendéglőnek, hol étteremnek, hol kávéháznak, hol pedig eszpressónak címkézték ugyanazt a helyet. Nem tettek tehát lényegi különbséget az egyes üzletek profilja és vendégköre között, azokat a kor szemléletének megfelelően egységesen kezelték. Az üzletek elnevezése sokszor nem fedte azok tényleges funkcióját vagy besorolását, így például több étterem, presszó vagy falatozó valójában talponálló italboltként működött. Másrészt a direkt kriminalizálás eszköze más célokat is szolgált, mivel ezeknek a helyeknek az ellenőrzése és közönségük fegyelmzése állandó érvelést biztosított a Belügyminisztérium (a továbbiakban: BM) számára apparátusá-

verekekedések a helységben, és annak környékén gyakori a részeg, huligán, csavargó elemek garázdálkodása. Látogatói között sok a prostituált, zsebtolvaj, és különböző bűnöző elemeknek a találkozóhelye. Jellemző még, hogy mind a nappali, mind az esti órákban túlszúfolt. Tekintve az objektum nagy fertőzőittségét és azt, hogy az objektum az út legveszélyeztetettebb területén fekszik (itt lassítanak a kanyarban a gépkocsik), javasoljuk a biztosítás ideje alatt való zárva tartását.” BFL XXIV. 1. 1/49/187/1955. Operatív jelentés a biztosítandó terület bűnügyi fertőzőittségéről. 1955. május 30.

⁵⁰ BFL XXIV. 1. 1/49/187/1955. Operatív jelentés a biztosítandó terület bűnügyi fertőzőittségéről. 1955. május 30.

⁵¹ Balázs Géza: *Pálinkázás munka közben*. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, 2003. 53–60.

⁵² Érdemes az alkohol (így az Ilkovicz) politikai megítélése kapcsán figyelembe venni, hogy az 1956. augusztus 1-jével elrendelt jelentős áremelés (ekkor 50%-kal felemelték a rum, 30–40%-kal az egyéb tömény italok árát), mennyiben járult hozzá a már meglévő elégedetlenség növekedéséhez, illetve később, a Kádár-korszakra jellemző relatív alkoholtolerancia fenntartását. Balázs: *Pálinkázás munka közben*, 57.

⁵³ Halmos Ferenc: *Illő alázattal*. Budapest, 1978. 151–154.

nak fenntartására, hogy ezzel megelőzze az esetleges rendszerellenes szervezkedések kísérleteit, továbbá alátámassza a bűnmegelőzésre fordított kiadások folyamatos növelését.⁵⁴

Interjú visszaemlékezések

A nagyobb részben vendéglősökkel, kisebb részben egykori vendégekkel készített életútinterjúk⁵⁵ során többen is – direkt rákérdezés nélkül – megemlítették az Ilkovicst, és a helyiséget szinte kivétel nélkül szimbolikus jelentőségű kocsmaként írták le. Őt interjúalany hosszasan is mesélt az Ilkovicssal kapcsolatos emlékeiről.⁵⁶ Közülük a legidősebb, F. Mihály (szül. 1927–), már a háború előtt is járt a vendéglőben. A. Emil (1937–) és R. Tamás (1937–) az ötvenes évek elején, P. Gyula (1943–) és K. Tamás (1944–) az ötvenes évek végén ismerkedtek meg az Ilkovic miliójével. Az utóbbi két interjúalany inkább már csak hallomásból, elsősorban utólagos elbeszélésekből, szimbolizáló jelzőket használva rajzolták meg a kocsmát és közönségének emlékvonásait. Az interjúk elemzésében az idősebb, az Ilkovic működését korábról ismerő visszaemlékezőktől haladok a fiatalabbak felé.

F. Mihály – aki a mai napig egy neves budapesti vendéglőt irányít – kezdetben egyáltalán nem akart beszélni az ötvenes évek vendéglátásáról, elutasítóan, negatívan viszonyult az egész második világháború utáni korszakhoz, elsősorban azért, mert az államosítások személyesen is érintették. A vendéglátás szempontjából az egész korszakot katasztrófa-ként értékelte, ezért kizárólag az ötvenes évekig történt eseményekről volt hajlandó nyilatkozni. Pesterzsébeti munkáscsaládban nőtt fel, apja sörfőzőként a Dreher Sörgyárban dolgozott, anyja pedig gyári munkás volt. Nagyszüleit tekintve apai ágról fővárosi „fiákeres-konflisos”, anyai ágról Heves megyei dohánykereskedő családból származik. Nem volt azonban ismeretlen a családban a vendéglős pálya. Anyai nagyanyja terménykereskedéssel foglalkozott, majd a századfordulón kocsmát nyitott a Ferencvárosban, a Tompa utca és Páva utca

⁵⁴ A vendéglátás intézményeire is kiterjedő jelentések megmutatják a korszak rendőri szerveinek hivatalos viszonyát az Ilkovicshoz hasonló kocsmák világához. Másrészt – igaz, kizárólag a saját szemszögükből – utalnak a korabeli vendéglátóhelyek jellegére és vendégkörére. A hatóság ilyen ideológiai színezetű megközelítésében nyilván az is közrejátszott, hogy igyekeztek megfelelni a felsőbb politikai vezetés elvárásainak. Egyrészt a belügyi szervezetek saját működésük eredményességét (is) igyekeztek alátámasztani jelentéseikben, ami az ilyen források kezelését illetően feltétlenül kiemelendő. Ha nem volt „ügy”, feltárandó ellenséges tevékenység, a politikai vezetés kétségbe vonhatta a szervek „éberségét”. Ezért ezeket belülről, mesterségesen is gerjesztették, igazolva ezzel saját működésük hasznosságát és létjogosultságát, valamint elhivatottságukat a rendszer iránt. A közölt dokumentumok is arra utalnak, hogy mennyire eltúlozták az egyes kocsmák látogatóinak, közönségének szerepét, illetve veszélyességét. Havadi: *Egyes budapesti vendéglők*, i. m.

⁵⁵ Az interjúk módszertanilag alapvetően a szabad asszociációra épültek, részben voltak strukturáltak, és az alanyok élettörténetében a vendéglátás és a szórakozás témakörére fókuszáltak. Az interjúk szövegei az olvashatóság és könnyebb befogadás kedvéért nyelvtani szerkesztésen estek át, de emellett a legtöbb helyen igyekeztem megőrizni az alanyra jellemző szófordulatokat és az általuk használt szórendet. Egy kivétellel (aki elzárkózott a folytatástól) – a megkérdezettek visszakapták jóváhagyásra a legépebb szövegeket. A hosszabb hallgatást három ponttal jelöltem, illetve megjegyzésben utalok a visszaemlékezők attitűdjeire. A szóról szóra legépebb szövegen a befogadást elősegítő céllal változtattam, amit [szögletes zárójelben] jelöltem. A nyelvtani szerkesztés valamint a tematizálás az olvasó érdekeit szolgálja, illetve Lejeune-i értelemben megtiszteli a visszaemlékezőt. Lejeune, Philippe: *Az önéletrajzi paktum*. In: uő. (szerk.): *Önéletrajz, élettörténet, napló*. Budapest, 2003. 39–44.

⁵⁶ A felhasznált interjúk közül három az *Oral History Archivumban* is hozzáférhető és forrásként felhasználható, a kikövetkeztethető beazonosítás elkerülése érdekében mindegyik visszaemlékezőt anonimizáltam, és két esetben a keresztnévüket is megváltoztattam.

sarkán, ami az elbeszélés szerint a húszas évek végéig működött.⁵⁷ „Egy hétköznapi, egyszerű kocsmá volt. Nem kell túlmisztifikálni ezt az egészet. Sokan azt hiszik, hogy valami nem tudom milyen nagy csoda volt. A Ferencvárosban több mint háromszáz kocsmá volt.”⁵⁸

F. Mihály nagynénjének (édesanyja testvérének) a Háromcsőrű Kacsá nevé tabáni vendéglőjében kezdte a szakmát, majd közvetlenül a háború után fejezte be a Wesselényi utcai II. Rákóczi Ferenc Községi Felsőkereskedelmi Iskolát. Már a háború előtt járt az Ilkovicseban, akkori emlékeit élesen elváltatta a későbbi népbüfé képétől, amelynek dologtalan közönségét a futballhuligánokhoz hasonlította – legalábbis ezt az analógiát használta az interjú készítésekor.⁵⁹

„H. G.: Milyen emlékei vannak az Ilkovicsekről?”⁶⁰

F. M.: Ott nem dolgoztam, de jártunk oda, mert ott olcsón lehetett krumplit kapni. Az egy nagyon elegáns üzlet volt valamikor, amit az ötvenes években lezüllesztettek, tönkretették. A lumpenek tönkretették, körülbelül úgy, mint most a Fradi meg az Újpest drukkerek tönkretették a futballt. Az Ilkovicse egy csodálatos ember volt, akit meghurcoltak azért, mert volt egy nagy vendéglője. Az a rósejblí, amit karikára vágott és betettek zacskókba, az volt ám az igazi. A harmincas évek végén, negyvenes évek elején hat fillérért adott egy zacskó krumplit, és így eladott naponta legalább három-négy mázsa krumplit, amit kézzel pucoltak és kézzel is vágtak föl. Ott sütötték frissen és rakták be ilyen papírzacskókba.”⁶¹

A – több profilt és szeparált fogyasztási lehetőséget magába sűrítő – Ilkovicse vendéglőjét F. Mihály egységesnek látta, ahová bárki, bármikor bemehetett. Az Ilkovicse tehát az ő rekonstrukciójában a társadalmi egyenlőség egyfajta szimbólumaként jelenik meg. Sokkal inkább egy másik vendéglő emlékét elevenítette föl benne az Ilkovicse, mégpedig Illik Viktor⁶² újpesti halászcárdáját, melyet hasonlóképp a háború előtti korszakot jellemző pozitív példaként említett meg:

„H. G.: Milyen emberek jártak az Ilkovicseba?”

F. M.: Az egyszerű, hétköznapi emberek. Mindenki bejárt oda. Bement a tanár, a tisztviselő, a lakatos, a kalapos, az esztergályos, kereskedők, iparosok, tisztviselők, mindenki. Nem volt ez a szelektálás, hogy oda csak ezek vagy azok mentek be. [...] Volt még egy, az Ilkovicsehoz hasonló nagy üzlet, ami a Szűnyog-szigeten volt, utána Népszigetnek hívták. A tulajdonosa egy nagyon ügyes vendéglős volt. A sziget csücskén csinált egy nyári vendéglőt, még komppal is át lehetett menni hozzá. Ott egy hétvégén akár száz lány is dolgozott. Ők

⁵⁷ A beszélgetés során az volt az érzésem, hogy ezt a családtörténeti tény, vendéglős múltját végig igyekezett bagatellizálni, és emellett végig elég bizalmatlan maradt – olyan kontextust teremtve, mintha vallatnám, mintha szembe kellene néznie az 1949 utáni korszakkal, ami mintha meg sem történt volna.

⁵⁸ Interjú F. Mihállyal. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2007.)

⁵⁹ A futballhuligánok említése koránt sem volt véletlen, mivel az interjú előtt két nappal (2006. szeptember 18-án) zajlott a Magyar Televízió székházának „ostroma”. Így ez, illetve az ezzel kapcsolatos aktuálpolitikai események erőteljesen hatottak az alanyra és felszínre kerültek az interjúban.

⁶⁰ A kérdéseket ritkán szokták az interjú és narratív forrásokat is feldolgozó munkákban szerepeltetni, de meglátásom szerint lényegesek, mivel megmutatják, hogy milyen szövegkörnyezetben és mely konkrét kérdésre érkeztek az adott válaszok.

⁶¹ Interjú F. Mihállyal. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2007.)

⁶² Illik Viktor (Barcs, 1891 –B udapest, 1964) vendéglősmester. Az Árvay-féle iparos lexikon így ír az újpesti vendéglősről: „Kezdetben mint halászmester működött, majd megnyitotta népszigeti vendéglőjét, amely a legjobb hírnévnek örvend. A csárdában 40, a »mótoroknál« 10 és a halászatnál cca. 20 embert foglalkoztat, Esztergomnál kb. 35 km-es Duna-szakaszt bérel halászat céljára. 100%-os hadirokkant.” Árvay József: *A magyar ipar*. Budapest, 1941. 67.

puccolták a halat, a krumplit, gyúrták a tésztát, előkészítettek mindent. Reggel bementek, és ezek a lányok, akik reggel tésztát gyúrtak reggel felszolgáltak, helyesebben az egyik fele föl-szolgált a másik fele pedig a konyhában volt vagy tálalt, tálcával hordták ki a halászlét, rán-tott halat és a túrós csuszát. És nem kellett rá várni. Illik Halászcserda volt a neve. Ott vol-tak a bárkák, oda vitték a halászok a friss halat. Hát ma már ilyen nincs.

H. G.: Ezek Ön szerint miért szűntek meg később, az ötvenes években?

F. M.: Ráfogták, hogy kulák vagy gazdag, börtönbe csukták, az Ilkovicot is meg minde-gyiket.⁶³ De én már nem kívánok ebbe belemenni, nem kívánom a kommunista korszak borzalmairól beszélni, [de] nem lehet nem megemlíteni főleg most. Én politikával nem sze-rettem foglalkozni, engem a sport érdekelt.⁶⁴

Egy másik, a vele baráti kapcsolatban levő – és a következőkben idézett – interjú for-rás (A. Emil) szerint F. Mihály az ötvenes–hatvanas években a Baross Gábor-telepen és Csepelen is italbolt-vezető volt, ám életének e periódusát az interjúban negligálta, érzésem szerint szégyellte. Ezzel szemben folyamatosan reflektált a jelen eseményeire, kapcsolatba hozva ezeket az ötvenes évekkkel, és ezen belül az Ilkovicról kialakított véleményével. Az interjúalany emlékeiben az Ilkovic nem bírt mitikus jelentőséggel, sokkal inkább egyfajta kontinuitással. Számára a vendéglő intézménye – így az Ilkovic is – a harmincas évek pol-gári világát, értékeit hordozta, és ez az ő identitásában ma is meghatározó, már-már ideali-zált korszak.

Az Ilkovic alvilági, forradalmi vagy az irodalmi élethez kapcsolódó történetei nem je-lentek meg az elbeszélésében, mint ahogy a kávéházak kultuszának sem tulajdonított élet-viszonyai vagy identitása szempontjából különösebb jelentőséget, mert ez volt számára a természetes:

„H. G.: Kávéházak nem voltak Erzsébeten?

F. M.: Dehogynem, de mi nem jártunk oda, mi ahhoz túl fiatalok voltunk, meg volt [szabva], hogy oda milyen korban illik már elmenni, hát az már más lehetőség volt.”⁶⁵

A. Emil⁶⁶ már sokkal részletesebb elbeszélést adott elő, amiben egy igen komplex képet vázolt fel az Ilkovicról és ezzel összefüggésben általában a háború utáni vendéglátásról. Az ő szóhasználatában egy „virtigli” pesti polgári-értelmiségi családból származik, amelyet leginkább az szimbolizált, hogy a Práter utcában laktak. A családtörténetében nem ismer-tek vendéglős elődök – kezdte rögtön, erre utalva, a beszélgetést:

„Először is el kell mondjam, hogy nem vendéglős családból származom, nem Gundel família a mienk, hogy generációkon keresztül ezt csinálta. Én egy polgári családban nőttem föl a Práter utcában. [...] A Práter utca amilyen rossz hírű ma, az olyan jó hírű volt akkor, és ezt a legjobban úgy lehet igazolni, hogy ha elővesz egy Capitaly nevű [társas]játékot – ami-nek van már mai megfelelője, [abban] a Práter utca az egyik legértékesebb, a Dorottya ut-cával hasonló értékű utca volt. Ma már nem annyira az ismert okoknál fogva.”⁶⁷

A. Emil apai nagyapja Franciaországból vándorolt be a 19. században, de apja már Bu-dapestben született. Ő ugyanúgy gépészmérnök lett, akárcsak a nagyapja. Anyja kismartoni születésű, Bécsben gépirónóként dolgozott, majd szülei házassága után háztartásbeli lett. A

⁶³ Ilkovic Izidor már korábban emigrált, a családból mást sem börtönöztek be, „csak” államosították az üzletet és Ilkovic Izidor magánvagyonának egy részét.

⁶⁴ Interjú F. Mihállyal. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2007.)

⁶⁵ Interjú F. Mihállyal. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2007.)

⁶⁶ A. Emil nem vállalta névvel a visszaemlékezéseit, attól tartva, hogy a korszakról általa elmondottak miatt hátrányok érhetik, és ez érzékeny vendéglőjét negatívan befolyásolhatja.

⁶⁷ Interjú A. Emillel. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

Szeged étterem gyakorló évei után 1958 és 1964 között italboltvezető egy részben gebines üzletben, majd a vendéglátóipari Trösztbe került főelőadónak, és ezalatt esti tagozaton elvégezte a Vendéglátóipari Főiskolát. 1978 óta egy belvárosi vendéglő üzletvezetője, 1990-től pedig tulajdonosa. Az Ilkovichs monumentális italboltként jelent meg emlékezetében, ahová főként munkások jártak korán reggel és a munka végeztével. Az interjúalany még az Ilkovichs bezárása előtt, 1958-ban lett italboltvezető a Rákóczi téren, majd a Baross utcában, később helyettesként kíségtett egy Nagyvárad térnél lévő kocsmában is, így össze tudta hasonlítani ezeket a Marx téri „kombináttal”.

„H. G.: Milyen emlékei vannak a Marx téri Ilkovitsról?

A. E.: Annyi emlékem van, hogy ettem ott egyszer egy zacskó rósejbnit és emlékszem az üzletre, sokat jártam arra, hát az a főútvonalon volt. Egy nagyon nagy, büdös kocsmát volt az Ilkovics. Szóval úgy kell elképzelni, mint a már említett Rákóczi téri kocsmát, csak annak a tízszerese. Ott volt a város közepe, és egy nagy söröző-borozó italüzlet volt alapvetően, és akkor volt ilyen rósejbnit meg valamilyen ételük is. [...] Nekem csak az cseng benne, hogy a világ legnagyobb kocsmája volt, és az akkori munkásemberek, dolgozók a jól megérdemelt sörüket vagy borukat ott megitták, aztán mentek haza. Erről az jut eszembe, hogy egyszer egy italboltban dolgoztam a Nagyvárad téren, ahol most a SOTE központi épülete van. Ott volt egy házsor, zöldségestől kezdve minden és egy pavilonszerű óriási nagy kocsmát és ennek egy nagyon jó haverom volt az üzletvezető, én helyettesként mentem oda '59-ben, de hamar eljöttem, mert ez úgy lopott, hogy az már arcátlanság volt. [...] Ott a négy csapból egyfolytában folyt a sör, és tették alá a korsókat, az egyik tette, a másik elvette, adta a blokkot, tiszta nagyüzem volt. Sztenderd volt, hogy bejött a villamossal a káder a gyárból, a Nagyvárad tere, leszállt és megivott egy korsó sört. Iszonyú nagy tömegek forogtak akkor a Nagyvárad téren, a villamos végállomáson. És ment tovább az illető vagy a másik kocsmába vagy haza. [...] A rendesebb az megvacsorázott és lefeküdt, a kevésbé rendes elverte a feleségét vagy az anyósát, vagy aki épp kéznél volt. Ez volt az alsóbb rétegek szórakozása. Dugig voltak ezek a kocsomák. Tehát az egy életforma volt, hogy a munka után meg kell inni egy korsó sört, ez a munkásosztály joga volt, nekik ez járt. Ilyen volt az Ilkovics is, még a figurákat is látom magam előtt, ahogy ott mászkálnak. Azért az nekem is föltűnt, hogy ott is állandóan sorban állás volt.”⁶⁸

A kortánú az Ilkovicsról egykori munkahelyére, egy Nagyvárad téri pavilonszerű italboltra asszociált, és azt egy ahhoz hasonló hodályszerű kocsmaként szemléltette, amelyben olykor óriási tömegek zsúfolódtak össze. Az előző interjúalanyhoz hasonlóan nem tulajdonított az elbeszélésben (később sem) mitikus jelentőséget az Ilkovicsnak, közönségábrázolását a hétköznapi munkások képei uralják, ám tapasztalatai a helyről inkább közvetettek. A. Emil magára az italboltra, mint az ötvenes–hatvanas években bevett szórakozási formára helyezte a hangsúlyt.

Kortársra, az ugyanabban az évben, de Debrecenben született R. Tamás⁶⁹ egészen más oldalról került kapcsolatba a legendás kocsmával. Elbeszélése azért is érdekes, mert 17-18

⁶⁸ Interjú A. Emillel. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

⁶⁹ R. Tamás (szül. 1937., Debrecen) – apai ágról izraelita polgári kereskedőcsaládból, anyai ágról református parasztcsaládból származik. 1956-ban szerzett építőipari technikus bizonyítványt Debrecenben, emellett kitanulta a villanyszerelői szakmát. Hosszú évekig az Agrober Vállalatnál állt alkalmazásban, ahol mezőgazdasági beruházásokon dolgozott mint műszaki ellenőr. A vállalatnál egy ideig KISZ-titkárként is tevékenykedett. Az ötvenes évek végén a debreceni Csokonai Színházban dolgozott világosítóként, ahol baráti kapcsolatot tartott fent Hofi Géza színművésszel. Egykori MSZMP-tag. Nős, két gyermek apja, két unokája van. Mivel egy baráti ismerősön keresztül kerültem vele kapcsolatba, a jelentős korkülönbség dacára az interjú alatt végig tegeződöttünk. Az inter-

éves korában, 1953–1954-ben helyismeret nélkül kellett boldogulnia a fővárosban. A sárospataki internátus elvégzése után villamosmérnöknek készült, és elhatározta, hogy a pesti Kandó Kálmán Főiskolára felvételizik, de „egyéb” származása miatt nem vették fel, így egy faipari technikumban tanult tovább. Tanulmányai alatt albérletben lakott, és rendszeresen étkezett az Ilkoviccsban is.

„H. G.: Térjünk vissza még az első pesti élményeire, az internátus után.

R. T.: Idefigyelj! Engem ott még a buzik is leszólítottak az utcán! De én akkor úgy éreztem, hogy teljesen fel vagyok vértézve minden ellen, annyira erre a főiskolára akartam menni. Villamosmérnök szerettem volna lenni, mivel főleg az elektromosság érdekelt. [De ez alatt] Pesten ki voltam téve bizonyos veszélyeknek, de hát én akkor hatvan forintért kaptam egy albérleti szobát. Apámnak a ballonkabátja alá anyám bevarrt egy plédet, és az volt a télikabátom. Akkor szemben a Nyugati pályaudvarral az Ilkoviccsnál 50 fillérért ettem egy bablevest öt darab kenyérral. [...] És emlékszem ott mindig fogni kellett a tányért, mert hogyha félrenéztem, belekanalaztak vagy elhúzták. [...] És ez volt az ebédem. Mert nem kaptam menzát. [...] 100 Forint zsebpénzt kaptam havonta.

H. G.: A belvárosi albérletedből Újpestre jártál tanulni?

R. T.: Ezt máig nem értem meg, hogy miért kellett nekem belvárosi albérletben laknom, amikor Újpestre jártam ki a technikumba. A Wesselényi utcában és a Liszt Ferenc téren volt albérletem. De a Liszt Ferenc téren egy olyan cselédszoba volt, egy konyhából nyílt, hogy anyám mikor feljött és meglátta, akkor azt mondta, hogy »hát ez embertelen! Keresünk valami másik helyet!« Így kerültem át a Wesselényi utcába [...], amit már nagyon szerettem. [...]

H. G.: Visszatérve, engem [...] nagyon érdekel az Ilkoviccs, és örülök, hogy ezt megemlégtetted! Visszaemlékezni még erre a helyre és az itt szerzett élményeire?

R. T.: Vele szemben volt a Tejvendéglő, az is egy jó hely volt, oda inkább este mentem. Napközben ebédre inkább az Ilkoviccsba mentem. Nagyon jó volt! Például a bableves volt nagyon jó, mert azért abban ilyen füstölt foszlányok úszkáltak, jól be volt fűszerezve, és a másik még a szalontüdő, ami nagyon jó volt. És mivel jó szaftos volt, ahhoz is jó sok kenyeret lehetett enni. A kenyér ugye olcsó és tápláló volt. A Tejvendéglőben inkább egy félliteres kefir ettem, mondjuk egy szegedi vágottal. Az egy nagy lakoma volt! Ezek a helyek nagyon olcsók voltak és élelmiszerjegy⁷⁰ lehetett kapni mindent.”⁷¹

Az idézett visszaemlékező az Ilkoviccsot egy olcsó, melegétkezést biztosító helyiségként ábrázolta, egy olyan szegénykonyhát mutatott be, amelyben 50 fillérért juthatott tápláló egytálételhez⁷² az ipari iskolájából hazafelé jövet. Kirajzolódik az ötvenes évek általánosan alacsony szintű, hiányos és gyakran egyoldalú étel- és étkezési kultúrája. R. Tamás kitért a kocsma közönségének leírására is. A munkanélküliség és a bűnözés a propaganda ellenére az ötvenes években is jelen volt, és ez derült ki az elbeszélésből is:

júkézés célja az volt, hogy forrásanyaga legyen egy jazztörténeti kutatásnak. Interjú R. Tamással. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2008.)

⁷⁰ Az 1949. szeptember 1-jével eltörölt élelmiszerjegy-rendszert 1951. január 1-től visszaállították, és bár ezt a következő év februárjában eltörölték, az új általános ár- és bérrendezés a fogyasztói árak jelentős emelkedését, a vásárlóerő csökkenését eredményezte. Az 1949 és 1956 közötti terv- és békekölcsön kampányok is hozzájárultak a reáljövedelem és a fogyasztás drasztikus visszaeséséhez.

⁷¹ Interjú R. Tamással. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2008.)

⁷² A vendéglátás ellenpólusát képező Gundel étteremben ekkor 6-10-szeres áron étkezhetett volna, mivel egy leves vagy egy főzelék 3–4 forintba, délig egy zóna adag borjúpaprikás burgonyával 9 forintba illetve egy zóna székelygulyás 11 forint 50 fillérbe került. MOL XIX-A-30-e-V. Állami Ellenőrző Központ iratai. 9/1951–1952. Gundel étterem étlapja. 1952. május 28.

„[...] Itt hihetetlen figurák voltak megtalálhatók! Tehát olyan volt tulajdonképpen a legtöbbje, mint a mai hajléktalanok vagy csövesek. Annak ellenére, hogy minden eszközzel arra kényszerítették az embereket, hogy mindenkinek valahol dolgoznia kell, nem lehetnek csavargók. De ezek minden hájjal megkent emberek voltak, és valahogy kikerülték ezeket a dolgokat. [...] Állandóak voltak a razziák. Akinek az igazolványban nem volt munkahely, akkor rögtön közveszélyes munkakerülő lett az illető. Valahogy ezek a figurák megszervezték, megoldották, hogy biztosítsák ezt az életformájukat.

H. G.: Nem féltél?

R. T.: Soha nem féltem! Soha, a mai napig sehol, tehát az építőiparban is, a legvadabb társasággal kijövök, érdeklődést mutatok, de nem túlzottat, mert különben tudod, ezeknél az embereknél az van, hogy »mit bámulsz te hülye!«, és már orrba is vágnak. [...] Az Ilkovic is ilyen volt, igen. [...] Lehet, hogy az Ilkovicban is szereztem gyakorlatot ahhoz, hogy a kiélezett helyzeteket kezelni tudjam. Nagyon érdekelt a magas értelmiség és nagyon érdekelt ez a külvárosi, az ilyen alja nép, aki lecsúszott a társadalom peremére. Ezek mindig érdekelték. És valahogy a középkategória eltűnt, de akkor különben divat volt megvetni a kispolgárt. Akkor benne volt a levegőben, tehát mindenki tulajdonképpen szabadulni akart a kispolgári viselkedéstől. Az ízléstől, a giccsztől, mindentől. [...] Tehát egy ilyen dolog jött be, hogy legyünk modernnek, csak ne kispolgárok.”⁷³

R. Tamás konstrukciója alapján az Ilkovic egy új szemléletet és életstílust jelentett, ami szerinte megfelelt a korszellemnek. Veszélyesnek, de nem alviláginak, inkább egyfajta szegény-kocsmának láttatja a helyet, ahová az „aljanép” járt.

Hivatalosan, az „ellenséges, reakciós elemek” gyűjtőhelyeként számon tartott népkocsmának az interjú forrásokban nem ez az oldala domborodott ki – ahogy P. Gyula sem érzékelte a kocsmák közegét különösebben veszélyesnek vagy éppen rendszerellenesnek. Emellett – úgy tűnik – a hétköznapi emberek nem érzékelték irodalmi fellegvárként vagy forradalmi központként sem.

P. Gyula⁷⁴ visszatekintésében az Ilkovicot kísérő klisék közül először jelent meg az éjjel-nappali nyitva tartás. Mivel szakácsként és konyhafőnökként dolgozott, ezért emlékeztében igen aprólékosan írja le a kocsmák tárgykultúráját, konyhatechnológiáját, építészeti kialakítását és azt kapható ételeket:

„Az Ilkovic ugye a Nyugatnál szemben volt, pont a főbejárattal szemben egy hatalmas tűzfal volt, mielőtt odaépült a Skála Metro. Annak a nagy tűzfalnak, egy ilyen első emeletes lepény⁷⁵ része volt. Abban volt egy kocsmák, a hírhedt Ilkovic, ami éjjel-nappal nyitva volt, hisz jöttek-mentek a vonatok a Nyugatiba, ha nem akart a restibe [mennni], akkor oda kiül-

⁷³ Interjú R. Tamással. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2008.)

⁷⁴ P. Gyula (szül.: 1943., Budapest) – séf, Venesz-díjas mesterszakács, konyhafőnök, a Gundel Szakfőiskola nyugalmazott tanára. Kispolgár-szaktanács családban nőtt fel Kispesten, illetve Kaloosa mellett, Géderlakon. A vendéglátóipari technikum elvégzése után, a hatvanas évektől kezdődően dolgozott a Royal Szállóban, a Tihanyi Motelben, a balatonfüredi Annabella Szállóban, majd külföldön Hollandiában és az Egyesült Államokban. Hazatérve a Gundel étterem mesterszakácsa és konyhafőnöke lett. A nyolcvanas években több hazai kormány- és diplomáciai delegációt kísért külföldre, amelyek keretében fogadásokat is adott. Itthon a késő Kádár-kori politikai elit vadászatait kísérő fogadások és lakomák rendszeres konyhafőnöke. Ezen rendezvények alatt számtalanszor találkozott magas rangú hazai és külföldi politikai vezetőkkel illetve pártfunkcionáriusokkal, munkája így óriási felelősségvállalást és precizitást igényelt. Két lánya részben továbbviszi családja vendéglős hagyományait. Interjú P. Gyulával. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

⁷⁵ Itt az interjúalany az épület jellegzetes, lepény alakú formájára utal, illetve ez volt az Ilkovic egyik korabeli elnevezése is a népszerűben.

tek, leültek. Ennek aztán volt egy olyan belső része, ahová le lehetett ülni, ami egy harmadosztályú hely volt. De ebben olyan szakmai munka folyt, és olyan volt a szakszemélyzet, hogy hihetetlen. A kézzel húzott rétestől, a széles skálájú menüig, a csülkös bablevestől, ezek a régi magyaros pörköltök, paprikások, belsek, csülkők, sorolhatnám, esetleg halak, minden ilyen cukrászkészítménnyel együtt kapható volt, és mindent tudott biztosítani. Természetesen ennek volt, egy ilyen áteresztő állóbüfé része, az ember úgy jött oda be, hogy két kriglit [korsó sört] kérek. Ha bekönyökölt, összeesett, akkor kidobták, jött a következő, szóval így működött. Az Ilkoviccs erről volt híres, és egy hihetetlen forgalmat csinált, nagyon nagy üzlet volt. Az Ilkoviccs egy *szimbolikus* [kiemelés – H. G.] hely volt akkor. Mint a körteföldön lévő népbüfé, ugyanolyan volt. És én merem állítani, hogy olyan ételek voltak ott, amitől az ember mind a tíz ujját megnyalta, mert nagyon jó szakemberek főztek ott, nagyon jó minőségű ételeket, csak egy ilyen gyors kiszolgáló, majd később önkiszolgáló lett, [hasonlóan] ilyen lett a Rákóczi úton a Rákóczi étterem, ami már [szintén] megszűnt. [...] De ki kell emelnem még mind a Nyugatnak, mind a Keletnek az éttermeit. Akár a második, akár az első osztályú éttermeket, ahol nagyon mentek a konyhák, egyrészt azért mert innen készítették föl a különböző resti büféket, akár ilyen vajjas süteményekkel, vagy túrós batyut, vagy pogácsaféléket készítettek. Ezeket innen százával vitték, sőt a Keletinél az Utasellátónak volt egy húsfeldolgozó üzlete, ahol ők saját maguknak csinálták a virslit, a debrecenit, és hadd mondjam el, hogy ma olyan árut nem lehet sehol sem kapni, mint ott, olyan finom, roppanós, szaftos virslijük volt. Ezek mind hozzátartoztak ehhez a milióhoz, és a különböző vendéglátóipari vállalatoknak voltak ilyen üzleteik. [...] Az Ilkoviccsban voltam néhányszor, de én még annyira fiatal voltam akkor, hogy nem dolgozhattam ott. Oda azért nem jártam rendszeresen, csak úgy bementünk, ittunk egy málnát. [...] Azt hiszem, ennek a helynek inkább a hírheft része maradt meg, hogy rengeteg a részeg ember ott, és ez vonzotta oda az alvilágot és a prostituáltakat.”⁷⁶

A leírásból kiderül, hogy alanyunk kevésbé a saját élményeit mesélte el, sokkal inkább azt, amit másoktól tudott az Ilkoviccsról, hiszen 1961-ben – amikor bezárták a helyiséget – még csak 18 éves volt, ekkor kezdte el a pályáját. P. Gyula emlékezetében az ötvenes-hatvanas évek Ilkoviccsa – néhány más vendéglátóhely kíséretében – nosztalgikusan jelenik meg. Élettörténetében a korszakot egyértelmű fejlődésként és sikerként élte meg, karrierje töretlenül haladt előre, és származása miatt sem érthette diszkrimináció.

A végére maradt a legfiatalabb, K. Tamás⁷⁷ egykori pincér, majd főpincér elbeszélése. Azért is került az elemzés utolsó szakaszába ez a rekonstrukció, mert a legjobban igazodik az Ilkoviccs emlékéhez körülvevő mítoszokhoz, és így az eddigi interjúktól eltérően a kocsmát stilizáltan írta le.

⁷⁶ Interjú P. Gyulával. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

⁷⁷ K. Tamás (szül. 1944., Budapest) – kisiparos polgári családban született Pestszenterzsébeten. 1965-től napjainkig a vendéglátós szakmában tevékenykedik, kezdetben mint pincér dolgozott a Dél-Budai Vendéglátóipari Vállalatnál, például a Citadellában, a Búsuló Juhászban [e kettőben még pincértanulóként], majd a Pannónia Vendéglátóipari Vállalatnál az Abbáziában, a Fészek Klubban, a Baross Kávéházban, ahol brigádvezető főpincér lett. Ebben a korszakban nyaranta Siófokon a Tünde Bárban pincér. Jelentős esemény a hatvanas évek végén Svájcban tett hosszabb látogatása és annak tapasztalatai. A nyolcvanas évek elejétől a Novotel Szálló éttermi igazgatója lett, a nyolcvanas évek végén a Kati [Jazz] bárta üzemeltette, majd 1989-ben megnyitotta saját vendéglőjét, amit 2002-ig vitt. Nyolc évig a Magyar Vendéglátók Ipartestületének Elnöke volt (1994–2002). Jelenleg a Magyar Vendéglátók Ipartestülete elnökségének, a Fővárosi Közgyűlés Kereskedelmi és Turisztikai Bizottságának, valamint a Magyar Igazság és Élet Pártjának (MIÉP) a tagja. Interjú K. Tamással. (Készítette: Havadi Gergő, Budapest, 2006.)

„Az Ilkovics a régi elitnek volt a találkozóhelye. Ott általában bűdös volt, füst volt, de olyan emberekkel tudott találkozni, hogy lenyűgözve hallgatta órákig, amiket beszéltek. [...] Olyan műsor volt, hogy kettéállt mindenkinek a füle. Pedig az a hely egy rossz kocsmá volt, most nem pejoratív értelmében. A kocsmá az nem egy rossz hely, de ez kifejezetten egy rossz talponálló volt, köpködtek, füst volt. [...] Egy semmi, mint egy rossz önkiszolgáló. Az éjjel-nappal jóformán nyitva volt. [...] Mikor elkezdtem [tanulni] a szakmát, ezekről hallottunk, meg el-eljártunk, és akkor még ezeknek a nyomai még megvoltak. [...] Akkor [az ötvenes évek végén] az Ilkovics, az talán a legjobb volt. Amikor én dolgozni kezdtem, már nem üzemelt, valamilyen tejbüfét⁷⁸ csináltak helyette. Az a hely óriási volt. Minden este olyan társaság volt, a szegényebb értelmiség, egyetemisták, akik hallani akartak valamit, hogy hogyan működnek itt a dolgok [valójában], az eljárt az Ilkovicsba.”⁷⁹

Az interjúban az elbeszélő egyértelműen szimbolikus és egyben kultikus jelleget ad az Ilkovicsnak, illetve az oda járóknak. Megjelenik a rendszerellenesség, a forradalmiság és az időtlenség – az irodalomban is nyomot hagyó – mitikus képe, amely néhány saját-élménnyel egészül ki. Továbbá a színvonalcsökkenést és profilváltást nem vagy időben eltolódva érzekelte, és a kocsmái szokásokat (füst, köpködés), a bűvös atmoszférát a hivatalostól eltérő, a régi, „deklasszálódó” értelmiségiek (a régi „középosztály”) bázisaként látatja.

Az interjú források alapján elmondható, hogy messze nem annyira egységes és mitikus az Ilkovics képe, mint az irodalmi vagy a rendszerváltás után keletkezett publicisztikai írásokban. Jellemző módon többen is egy-egy másik korabeli kocsmá vagy vendéglő életvilágához, viszonyaihoz hasonlítva vontak valamilyen szempontból párhuzamot, így említették meg például az Illik-csárdát, a Rákóczi téri vagy a Nagyváradi téri pavilonos italboltot, a Móróczi Zsigmond körtéri népbüfét vagy a Rákóczi éttermet.

Tagadhatatlan, az Ilkovics büfé egyedülálló intézmény volt, és általában olyan intézményként jellemezték, ami megelőzte korát, ám az államosítása után, az ötvenes években a proletarizáció és az uniformizáció hatására fokozatosan elvesztette varázserejét – és egyfajta szimbolikus nosztalgia-kocsmává, emlékező-hellyé vált.

A hivatalos dokumentumokon kívül az idézett interjúk és az Ilkovicsról megjelent írások mellett egy hosszabb, a közelmúltban publikált memoár-részlet szolgálhat forrásanyagul. Eddigi ismereteim szerint ez a legrészletgazdagabb visszaemlékezés, amit az Ilkovics történetéről publikáltak. Ebben dr. Fonda Almerigo Edmondo olasz származású egykori Ilkovics-alkalmazott – szakácsstanuló – meséli el az Ilkovics büfé 1948 és 1952 közötti mindennapjait. A „fogalommá vált, híres büfé” ábrázolásában a hírnév alapjául elsőként – az elemzett interjúrészekkel egybevetve – a helyben sült rósejbné emléke sejtett fel, aminek 1 forintos adagjával „majdnem jól lehetett lakni és „búzlott tőle a környék”. Ezt követően a forgalom és a helyiség leírásában megemlíti, hogy ismerete szerint ez volt „Közép-Európa legnagyobb nyilvános vendéglátóhelye, ahol naponta tízezer adag ételt adtak el”. Egyedülállónak véli tehát a korszak Ilkovicsát, de már nemcsak fővárosi, hanem nemzetközi viszonylatban is. (Korábban A. Emil jellemezte stilizálón a „világ legnagyobb kocsmájaként”.)

A vendéglátóhely sikerének magyarázatául Ilkovics Miksa üzleti érzéke és újításai mellett a „főnök” szigorú, olykor „arrogáns” modorának, tekintélyének, az általa megkövetelt és fenntartott fegyelemnek a szerepét hangsúlyozza. Emellett kisegítette és jutalmazta a lojális beosztottjait – így a visszaemlékezőt is. „Az is szép gesztus volt tőle, hogy karácsony-

⁷⁸ Feltehetően összekeverte a szemben működő Tejbüfével.

⁷⁹ Interjú K. Tamással. (Készítette: Havadi Gergó, Budapest, 2006.)

kor minden dolgozó kapott egy mákos és egy diós bejglit, egy kiló húst meg egy liter bort. Nagy szó volt az akkoriban.”⁸⁰

A visszaemlékezésben nem találunk a közönségre vonatkozó történeteket, így nem tesz említést az irodalmi fikciókban, publicisztikákban és az interjú utalásokban is fellelhető toposzokról: az üldözött értelmiségiekről, a rendszerellenes szervezkedésről vagy épp az Ilkovic 1956-os szerepéről.⁸¹

*

Az Ilkovic esete megmutatja, hogy egy kultikus helynek is többféle konstrukciója létezhet párhuzamosan. A kocsmát övező mítosz annál jobban szertefoszlik az interjú szövegében, minél több személyes élménye volt az idézett kortanúnak az Ilkovicről – ezen megállapítást különösen Almerigo önéletírásában láthatjuk igazolódni. Úgy tűnik, ebben az esetben is érvényes, hogy az emlékezet és írás megkettőződik, elválik. Melyik az igazabb, a regény (publicisztika), az önéletírás⁸² vagy az életútinterjú? Egyik sem hordoz abszolút igazságot – de míg az egyik (az önéletírás) a saját igazságok kinyilvánítására és önigazolásra törekszik, a másik inkább a kultusz fenntartásában érdekelt, a kollektív emlékezet szimbólumainak tudatosítását (és mitizálását) tűzi ki céljául. Lejeune szerint más-más hiányozna belőlük, más és más teret alakítanak ki az olvasó (vagy a hallgató) számára.

Az olvasó (vagy a hallgató) hajlamos a gyanakvásra, például arra, hogy eltérő jegyeket keressen egy önéletírásban vagy egy életútinterjú szövegében, hajlamos „szerződésszegésre” vadászni, ezért is alapvető fontosságú a befogadó viszonya (alapállása) a szöveghez és annak szerzőjéhez.⁸³ Sokszor autentikusabbnak, érvényesebbnek látszik egy sokadik művét író tekintély emlékezete, amit hajlamosak vagyunk kevésbé kritikusan befogadni. Ugyanez Lejeune szavaival: „az olvasó, mint a »kopó« nyomozza, hol sántít, hol fikció az önéletírás, míg a regényt hajlamos kordokumentumként kezelni”.⁸⁴ Felteszem, a társadalomtörténeti munkák által egyre gyakrabban használt memoárok, életútinterjúk és az anekdotázó irodalmi publicisztika relációja is hasonló. Kérdés, hogy a szóról szóra legépel, majd az elbeszélő és egyben főszereplő (interjúalany) által átnézett és akár újragondolt szöveg mennyiben jelent elmozdulást a fikciótól, és mennyiben jelent információvesztést. Ha az elbeszélő–főszereplő–szerző azonosság nem nyer megerősítést (ez a fikció esete), az olvasó igyekszik a szerző szándéka ellenére hasonlóságokat találni, ha viszont fennáll (ez az önéletírás esete), akkor hajlamos lesz különbségeket, tévedéseket keresni.

Ebből a szempontból ma csöppet sem elhanyagolható a visszaemlékezés kontextusa, így a visszaemlékezés esetleges aktuálpolitikai konnotációja, az elbeszélő / szerző érintettsége, viszonya a közelmúlt történéseihez, vagy másik oldalról a befogató támogató vagy elutasító attitűdje az elbeszélő / szerző vagy azt közvetítő médium (folyóirat, rádió-televízió, honlap) irányában. James A. Anderson megközelítése szerint a dekonstruálás folyamatában nem a szubjektív tények érdekesek, mivel ezek önmagukban soha nem válnak ünnepekké szimbó-

⁸⁰ Edmondo, Fonda Almerigo: *Képek az Ilkovic büfé életéből (1948–1951)*. Budapest, 33. évf. (2010) 8. sz. 27.

⁸¹ Érdekes, hogy egyik visszaemlékezés sem utalt az Ilkovic bezárásának körülményeire.

⁸² Az önéletírás legfontosabb kritériuma (definíciója szerint – leginkább az életrajzzal és az énnegénnyel szemben), a szerző, az elbeszélő és a (fő)szereplő azonossága. „Az önéletírói paktum ennek az azonosságnak a megerősítése a szövegben és a legvégső szinten a borítón található szerzői névre vonatkozik.” Lejeune: *Az önéletrajzi paktum*, 18.

⁸³ Illetve publicisztika esetén a periodikához vagy sajtóorgániumhoz.

⁸⁴ Lejeune: *Az önéletrajzi paktum*, 28–30.

lumokká (emlékművekké), hanem sokkal inkább a tényképzés mechanizmusa (fakticitás), mivel a jelentés az aktuális hatalom kifejeződése.⁸⁵

Jelen írással nem kívántam cáfolni vagy még kevésbé versenyeztetni az egyes emlékezők és források hitelességét és megbízhatóságát, mindössze szemléltetni kívántam, mennyire eltérő következtetés vonható le ezekből, miközben mindezek szintézise egy pontra mutat: az Ilkovicz szimbolikus intézménye volt egykoron Budapest életének, ám az elbeszélő / szerző identitása,⁸⁶ múltbeli kapcsolódásainak mélysége, jellege és jelenbeli történelemszemlélete nagyban megszabja, hogyan viszonyul egy legendássá vált vendéglátó intézményhez mint szociális térhez.

GERGŐ HAVADI

The history and the myth of the pub Ilkovicz in the recollections of its former customers

Urban legend and the literary (and journalist) constructs influencing it preserved the late Ilkovicz as a kind of symbol of 1940s and 1950s Budapest, an asylum for the underworld as well as disgraced but uncompromising intellectuals. Even today, it is often seen as a meeting place for the intellectual *déclassé* (as this group was referred to in the 1950s) and as a symbol of resistance to the establishment. One of the literary topoi related to the pub is that it was the favorite meeting place for freedom fighters in October and November 1956, and it is depicted as a cult site related to the revolution in the examined literary works, columns and oral history narratives – despite the fact, for example, that it was allowed to operate until 1961, when the reconstruction of the square began. The 1956-related fame of the pub was reinforced by the hostile and scapegoatist view of the authorities that looked upon its customers with suspicion, so the post-revolution propaganda of the “counter-revolution” partly blamed the Ilkovicz’s noisy customer base, the “barflies” for the violence that ensued October 23.

Another common belief about this unique drinking establishment is that it was the only pub open at night from 1945 till the revolution of 1956 and, consequently, was a very important space in city nightlife.

The case of The Ilkovicz shows that a cult bar may have several coexistent constructs. The more personal memories our witnesses have about the bar the more the myth unravels in the text of the interviews – and this seems to be especially true for the memoir excerpt examined.

The paper does not aim to contest the credibility of the sources, rather, it wants to demonstrate the range of possible interpretations. While all the memories show that The Ilkovicz used to be a symbolic establishment in the life of Budapest, the authors’ / narrators’ goals and identities, the strength and depth of their relationships to the place and their views on history, all determine the way they relate to this legendary pub as a social space.

⁸⁵ James A. Anderson: *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*. Budapest, 2005. 255.

⁸⁶ A dekonstrukció programja Ricoeur értelmezésében a kultúra „totális transzformációja”. Lásd: Ricoeur, Paul: *Fenomenológia és hermeneutika*. Budapest, 1997. 120–121.